

УДК 908(477.64-751.3):069.15(045)

ХОРТИЦЬКА СІЧ ЯК ЕКСКУРСІЙНИЙ ОБ'ЄКТ

Вячеслав Саричев

доктор філософії (Ph.D.),

учений секретар

Національного заповідника

«Хортиця»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3176-878X>

Розглядаються питання відображення історії козацької твердині на о. Хортиця екскурсійними засобами. Метою дослідження є визначення культурно-просвітницьких можливостей Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» для розуміння значення Хортиці у виникненні Січі.

В ході дослідження встановлено, що співставлення даних історичних джерел із сучасним індустріально-урбаністичним середовищем району о. Хортиця допомагає екскурсії набути однієї зі своїх важливих ознак – бути показом пам'ятки на її історичному місці. Що, в свою чергу, допомагає відвідувачам «бачити» природні об'єкти та пов'язані з ними історичні події. Застосування таких підходів є ефективним для каталізування відтворюючої уяви екскурсантів, підвищення інтересу до тематики Хортицької Січі та містить величезний просвітницький та виховний потенціал.

Ключові слова: Екскурсійний метод, відтворююча уява, Кічкаська переправа, місцевість Кохане, Хортицька Січ.

The issues of reflecting the history of the Cossack stronghold on the island of Khortytsia by excursion means are considered. The purpose of the study is to determine the cultural and educational opportunities of the Historical and Cultural Complex «Zaporozhian Sich» for understanding the significance of Khortytsia in the emergence of the Sich.

During the study, it was found that comparing these historical sources with the modern industrial and urban environment of the area of the island of

Khortytsia helps the excursion to acquire one of its important features – to be a display of a monument in its historical place. Which, in turn, helps visitors «see» natural objects and historical events associated with them. The use of such approaches is effective for catalyzing the reproducing imagination of excursionists, increasing interest in the topic of the Khortytsia Sich and contains a huge educational and educational potential.

Keywords: Excursion method, reproducing imagination, Kichka crossing, locality Kokhane, Khortytsia Sich.

Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця» є одним з найпопулярніших екскурсійних об'єктів України. Він є відтворенням архітектурних форм Січі та зосередженням автентичних експонатів козацької доби або їх копій. Комплекс розповідає про організаційний устрій запорозької спільноти XVI–XVIII ст. та Січ, як прообраз української держави, адже тут набули розвитку самоврядні, демократичні та військові традиції українського народу.

Актуальність відображення історії козацької твердині на Хортиці екскурсійними засобами полягає у її дотичності до процесу відродження історичної пам'яті та позбавлення суспільної свідомості імперських ідеологічних кліше. Водночас, серед сучасних українських науковців існує розбіжність у поглядах на Хортицьку Січ – від визнання її осередком освоєння нових земель та протидії агресії з півдня [1, с. 6; 2, с. 123–126] до заперечення її існування через брак джерельних даних та з інших причин [3]. Острів також розглядається як місце, де виникли зародки Січі, які стали її прототипом або предтечою [4, с. 40; 5, с. 10, 20]. Наведене розмаїття оцінок стосується ступеню відповідності «замку» Д.І. Вишневецького на о. Мала Хортиця середини XVI ст. поняттю «січ», як це розуміє той чи інший дослідник. Але проблематика Хортицької Січі значно ширша, що є темою інших досліджень [6–9]. Варто навести лише деякі зауваження.

В Російській імперії академічне осмислення феномену Січі розпочалося під впливом геополітичних чинників другої половини XVIII – початку XIX ст. Зокрема це так зване «польське питання». Виправдовуючи розділи Речі Посполитої М.М. Карамзін писав про «нахабну і злу Польщу», в якій ще Катерина II «взяла... тільки давнє наше надбання» [10, с. 16]. А кривава розправа над польськими повстанням 1830–1831 рр. у вірші О.С. Пушкіна «Наклепникам Росії» це така собі «домашня, стара суперечка слов'ян між собою», у яку Захід не має втручатися [11, с. 339–340]. Ця ідеологічна «надбудова» обґрунтовувала претензії Російської імперії на так звану «Західну Русь» (сучасні правобережна Україна, Білорусь та Литва) та формувала наукову парадигму. В ній козацтво, як інородне для імперії явище, могло з'явитися лише в образі лояльного до царату борця в першу чергу з польським католицизмом, в ході якої і виникла Січ.

Абсолютизація цієї грані козацького феномену стало визначальною в працях істориків, в тому числі українських. П.А. Куліш відмічає важливість для формування козацтва заданості протистояння інтересів Польщі та переселенців з України [12, с. 31]. М.І. Костомаров наголошує, що козакам «судилося стати борцями за російську народність проти Польщі, охоронцями православної віри, провідниками свободи, незалежності та єднання російського народу» [13, XVIII]. В цій схемі не було місця для Січі Д.І. Вишневецького середини XVI ст. та підходам, зокрема Д.І. Яворницького, до питання козацького центру в контексті внутрішньої української історії.

У наведених працях [6–9] обґрунтовується виникнення Січі на о. Хортиця в 30-х рр. XVI ст. Ознаками першого її етапу були участь урядовців та служивих прошарків у формуванні козацтва, а також виникнення самоврядної козацької спільноти та центру боротьби з агресією з півдня. В такий спосіб козацтво набуло соціальної ваги, аби на другому етапі, в кін. XVI ст., висунути претензії на свої права як військового стану. Цей

підхід пропонується у якості основи висвітлення історії Хортицької Січі екскурсійними засобами.

Метою цього дослідження є визначення культурно-просвітницьких можливостей Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» для розуміння значення Хортиці у виникненні Січі. Відповідно завданнями є: виокремити географічні особливості північної частини о. Хортиця та прилеглої акваторії р. Дніпро козацької доби; співставити їх з сучасним індустріально-урбаністичним середовищем, аби побачити за зміненим рельєфом події та об'єкти, які можуть бути дотичні до питання виникнення Хортицької Січі на місці їх історичного розташування.

Досягненню мети сприятиме поєднання загальнонаукових методів аналізу, синтезу та реконструкції з екскурсійним методом, спрямованим на підсилення уяви екскурсантів у відтворенні історичних об'єктів шляхом спостереження за навколишньою територією. Останнє набуває особливого значення через суттєві зміни природного середовища в районі Хортиці внаслідок індустріалізації та урбанізації. Тутешній краєвид сьогодні складають залишки порожистої частини у вигляді скелястих берегів, надводних та підводних скель, а також гребля, електромережі та інші сучасні споруди.

Початок екскурсії на території комплексу «Запорозька Січ» має ввести екскурсантів у зміст теми виникнення Січі та сформувати їхню увагу. Для цього може бути використане перше яскраве враження – вид на греблю Дніпрогесу з місця входу до комплексу. Гребля є каталізатором уяви екскурсантів та орієнтиром на затоплений район Кічкаської переправи, яка пов'язана з подіями козацької доби. Відвідувачі мають почути розповідь про вже неіснуючу переправу та про те, як в пониззі Дніпра та інших річок українці щонайменше з XV ст. створювали господарські рибальські та мисливські бази та поселення, які зв'язували між собою та північними районами шляхами сполучення, зокрема річковими. В такий спосіб

освоювалися землі та формувалася територія сучасної України. Проте назустріч хвилі промисловців рушила інша, з півдня. Татарське населення кочувало в степах в пошуках пасовиськ. Певний час стосунки з ними були відносно нормальними. Але Османська імперія підкорила Кримське ханство та втягнула його у військову експансію на Україну. Для протидії та охорони угідь створювалися загони козаків – професійних воїнів, представників різних військових прошарків населення, які на той момент формувалися у єдиний суспільний стан на кшталт європейського лицарства зі своєю ієрархією, управлінням, кодексом поведінки і войовничим менталітетом. Асиметричною відповіддю численному супротивнику став захист річкових переправ, якими татари користувалися під час походів на українські землі. Найкращою для них була Кічкаська [14, с. 146, 148–149, 163–164].

Друга частина екскурсії також будується шляхом актуалізації уяви для відтворення в такий спосіб вже неіснуючих об'єктів. Кічкаська переправа знаходилася в кількох сотнях метрах за греблею, хоча акваторія нижче неї також була придатною для переходу річки. І сьогодні численні мілини та скелі добре видно з місця екскурсії. Розповідь ілюструється зображувальними матеріалами. Це карти, схеми та креслення, встановлені поблизу входу до комплексу або формують «портфель екскурсовода». Зокрема це карта району переправи [15] 1886 року (Рис. 1). Татарські воїни переправлялись з кінями, які пливли у воді. Але коні не здатні безпечно пересуватися кам'янистим річковим дном. Тому життєвонеобхідно було встигнути вийти на берег до потрапляння на кам'янисту ділянку перед північним берегом Хортиці. Аби перекрити можливості, які Кічкаська переправа надавала для нападів, організатор козацтва Остафій Дашкович, староста Черкас та Канева, у 1530 роках обрав острів Хортиця місцем збору козацьких загонів з усієї України [16, с. 85].

В третій частині екскурсанти занурюються у події на Кічкаській переправі. Про її захист козаками пишуть автори XVI–XVII ст. Станіслав

Сарницький у 1585 р. вказує на їх успішні дії на позиціях в районі місцевості Кохане. Назву місцевість могла отримати від скелі Коханя [9; 17], яка існувала до її знищення внаслідок будівництва Дніпрогесу. Сучасним орієнтиром є район будівлі машинної зали ГЕС на правому березі з азимутом 22°. Це вид на місце боїв за переправу. Від точки спостереження відстань складає приблизно 1,5 км.

Опис переходів річок татарами в XVI ст. залишив Михалон Литвин [18, с. 47–48], а в XVII – вже згадуваний Боплан. Воїни збиралися у низині, роздягалися та складали одяг та зброю на невеликі плоти з хмизу, прив'язані до коня та пливли поруч із ним. У воді військо розтягувалося на пів льє («*demie lieuë*») – приблизно на 1,6–2 км [14, с. 100]. Картографічні дані свідчать, що опис Боплана стосується саме Кічкаської переправи. Низина – це балка Кічкаська серед скель на лівому березі, за сучасною греблею, 5 км від точки спостереження. Орієнтир – споруди шлюзу (азимут 60°). Звідти швидка течія, якою відзначалася ця ділянка, несла військо на «пів льє» – на правий берег. Тут починалася низинна місцевість Кохане (сьогодні затоплена), на яке в XVI ст. вказував С. Сарницький. Орієнтир її початку – острів Сагайдачного за греблею в 3,3 км від точки спостереження (азимут 40°). Низький берег простягався до знищеної скелі Коханя (район будівлі ГЕС). На цю «місцевість Кохане» татарські воїни потрапляли виснажені, мокрі, без одягу та зброї і опинялися під вогнем запорожців, якщо ті завчасно зайняли позиції. Етапи переправи ілюструє схема на основі сучасного стану акваторії з позначенням Кічкаської балки (№ 1) та місцевості Кохане (від № 2 до № 3) та співвідношення їх з греблею (Рис. 2–3).

Постає питання: якщо в районі місцевості Кохане були позиції козаків, то де мали бути їх штаб, склади, арсенал, житло тощо? Відповідь надає вже згадуваний Й.-Х. Енгель. В контексті подій 30-х рр. XVI ст. він вказує, що під захистом замків в Черкасах, Каневі та інших містах козаки «заклали на островах декілька кошів (Koschen) та січей (Setschen)», і староста Остафій

Дашкович «визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...» [12, с. 101, 85]. Автор не розтлумачує значення термінів «кош» та «січ». Проте зрозуміло, що за умов існування острівних козацьких баз було визначено і загальне місце збору на Хортиці. Зручним для цього є північна частина острова з видом на район переправи – там, де ще зі скіфських часів зводилися споруди та укріплення, пов'язані з переправою, а сьогодні знаходиться Історико-культурний комплекс «Запорозька Січ».

На завершення робиться висновок про те, що історія Запорозької Січі не випадково розпочалася на Хортиці: острів мав стратегічне значення, адже його розташування сприяло обороні переправи, що було захистом українських земель від пограбування, а народу від знищення. Через 20 років після О. Дашковича староста черкаський і канівський Д. Вишневецький відновив Січ на острові Мала Хортиця. До його війська увійшли 400 козаків – ветеранів війська Дашковича [19, с. 137]. Завдання були ті ж самі – захист переправи. О. Гваньїні та М. Бельський у XVI ст. вказували, що перебуваючи тут із козаками Д. Вишневецький «дуже шкодив татарам, і через нього вони не насмілювалися на нас часто нападати» [20, с. 378–379, 428–429; 21, с. 1358–1359]. В подальшому змінюючи місце свого розташування Січ поступово перетворилася з місця збору козацьких загонів на столицю козацького краю та набула свого класично вигляду, який відтворений в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ».

Таким чином, співставлення даних історичних джерел із сучасним індустріально-урбаністичним середовищем району о. Хортиця допомагає екскурсії набути однієї зі своїх важливих ознак – бути показом пам'ятки на її історичному місці. Через сучасну забудову поки важко визначити точне місце першої, Хортицької Січі 1530-х рр. Але спостереження навколишньої місцевості у поєднанні з ілюстративним матеріалом допомагає екскурсантам «бачити» природні об'єкти та пов'язані з ними історичні події.

Експериментальне застосування таких підходів засвідчило їхню ефективність для каталізування відтворюючої уяви екскурсантів та підвищення інтересу до тематики Хортицької Січі. Це доводить просвітницький та виховний потенціал Історико-культурного комплексу у висвітленні історії козацької твердині. Він може бути реалізований в контексті багатопланових оглядових та тематичних екскурсій, присвячених виникненню Січі і місцю острова Хортиця в цьому процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Mytsyk Yu. Kordony i zemli viiska Zaporizkoho (XV – seredyna XVII st.). *Mahisterium*. Kyiv, 2001. Vyp. 7. S. 4–7.
2. Yakovenko N. Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv : Heneza, 1997. 380 s.
3. Hurbyk A. Problema vynyknennia Zaporozkoi Sichi v pratsiakh O.M. Apanovych. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 2011. Vyp. 21. S. 103–122.
4. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Vydavnychii Dim «Alternatyvy», 1999. 349 s.
5. Istoriiia Zaporozkoi Sichi. 2-he vyd. / redkol.: V. Smolii (vidp. red.) ta in. Kyiv: Arii, 2023. 240 s.
6. Sarychev V. Ostriv Khortytsia – mistse pamiaty. *Visnyk naukovodoslidnoho instytutu ukrainoznavstva*. 2023. № 1. S. 79–96.
7. Sarychev V. Khortytska Sich: do pytannia dzherel. *Insula*. 2023. № 4. Materialy X mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Istoriiia zaporozkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi», m. Zaporizhzhia, 15–19 hrudnia 2022 r. S. 65–79. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-4-2022/> (дата звернення: 06.10.2024 р.).
8. Sarychev V., Ostapenko M. Duma «Rozmova Dnipra z Dunaiem» v kompleksi dzherel z istorii Khortytskoi Sichi. *Zaporizkyi istorychnyi ohliad*. 2023.

№ 7 (59). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2442> (дата звернення: 06.10.2024 р.).

9. Sarychev V. Khortytska Sich: do pytan pokhodzhennia ta lokalizatsii. *Materialy XI mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Istoriia zaporozkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi»*, m. Zaporizhzhia, 14–15 hrudnia 2023 r. *Insula*. 2023. № 6. S. 65–79. URL: <https://insula.in.ua/publish/insula-2023-6-materialy-khi-naukovo-praktychnoi-konferentsii-istoriia-zaporozkoho-kozatstva-v-pam-iatkakh-ta-muzeinii-praktytsi>. (дата звернення: 06.10.2024 р.).

10. Karamzyn H.M. Istorycheskoe pokhvalnoe slovo Ekateryne II. *Sochyneniia*. Sankt-Peterburh: V typohrafiy Aleksandra Smyrdyna, 1835. T. 8. S. 1–113.

11. Pushkyn A.S. Sobranye sochynenyi. V 10 t. Moskva: Hosudarstvennoe yzdatelstvo khudozhestvennoi lyteratury, 1959. T. 2. Stykhotvoreniia 1823–1836.

12. Kulysh P.A. Istoriia vossoedyneniia Rusy: v 3 t. Sankt-Peterburh: Izdanye tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza», 1874. T. I: Ot nachala kolonyzatsyy opustoshennoi tatarskym pohromom Kyevo-Halytskoi Rusy do nachala stoletnei kazatsko-shliakhetskoi voiny. 363 s.

13. Kostomarov N.Y. Istorycheskye monohrafiy y yssledovaniia: v 12 t. Sankt-Peterburh: Izd. D.E. Kozhanchykova, 1870. T. 9. Bohdan Khmelnytskyi. T. 1. CLXXII, 217 s.

14. Boplan H.L. de. Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. K: Nauk. dumka; Kembridzh (Mas): Ukr. nauk. in-t, 1990. 256 s. : il.

15. Podrobnye plany uchastka reky Dnepr ot Ekaterynoslava do Aleksandrovska. 1886. *NBUV, m. Kyiv. Sektor kartohrafichnykh vydan*. Inv. № 3672. S. 1025. Ark. 16.

16. Enhel Y.-Kh. Istoriiia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. 640 s.
17. Plan Zaporozhskoho uzla sooruzhenyi. Bovyn V., Pashevskyi L. Rezultaty opytov po yzucheniiu uslovyi podkhoda k shliuzu v nyzhnem befe. Dneprostoi. *Biulleten hosudarstvennoho dneprovskoho stroytelstva*. Moskva, 1928. № 4. S. 44–45.
18. Mykhalon Lytvyn. O nraakh tatar, lytovtsev y moskovytian / perevod V.Y. Matuzovoi, otv. red. A.L. Khoroshkevych. M.: Yzd-vo MHU, 1994. 151 s.
19. Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 38: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548–1549) / ed. C. Lanckorońska. 203 p.
20. Hvanini O. Khronika yevropeiskoi Sarmatii / vidp. red. V.A. Smolii; uporiadk. ta per. z polskoi o. Yu. Mytsyka. Kyiv: Kyievo-mohylianska akademiia, 2007. 1006 s.
21. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. III : Ksiega VI wraz z kontynuacia.

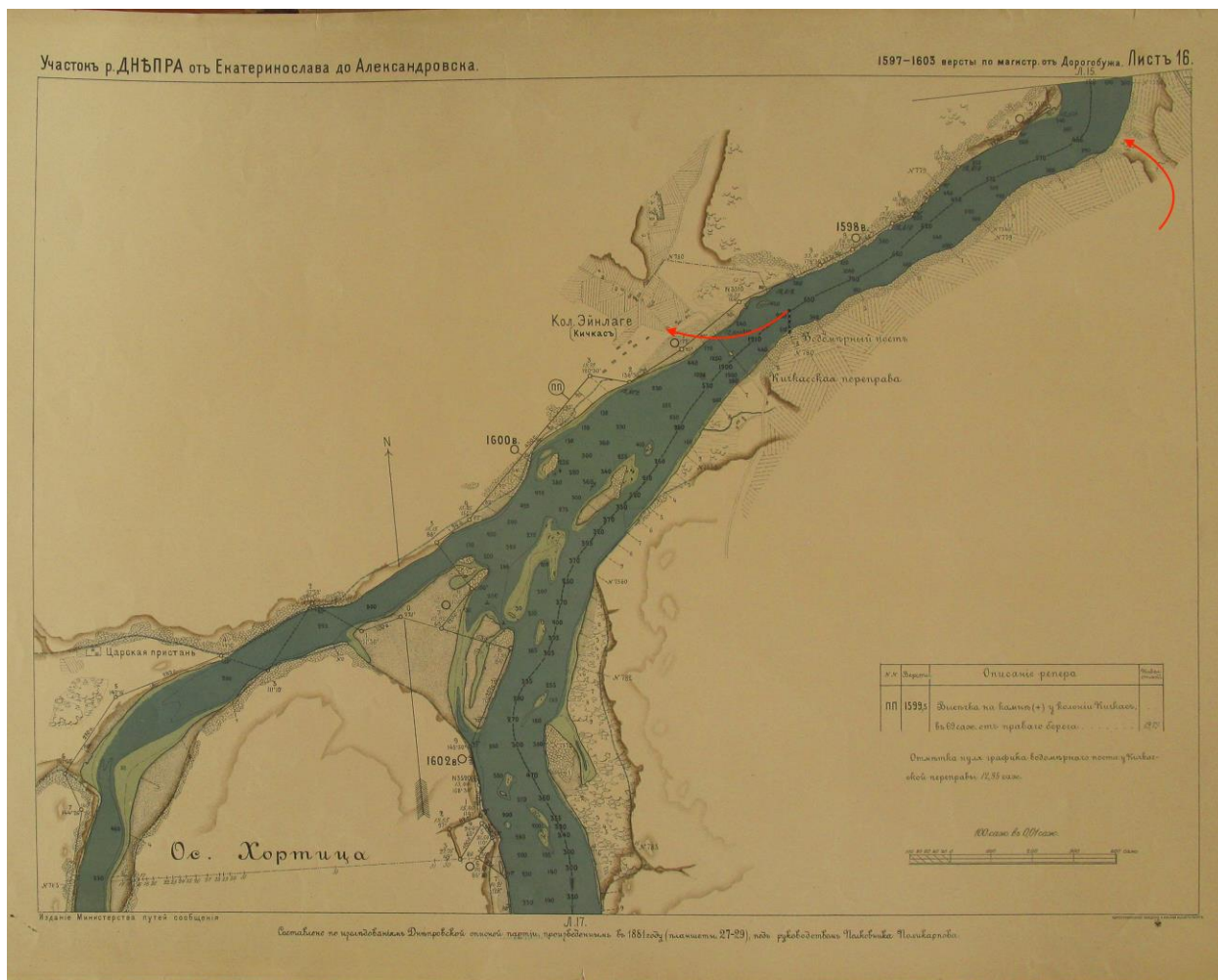

Рисунок 1. Карта району Кічкаської переправи 1886 року.

Рисунок 2. Схема на основі сучасного стану акваторії з позначенням Кічкаської балки (№ 1) та місцевості Кохане (від № 2 до № 3) та співвідношення їх з греблею.

Рисунок 3. Схема на основі сучасного стану акваторії з позначенням Кічкаської балки (№ 1) та місцевості Кохане (від № 2 до № 3) та співвідношення їх з греблею.